

УДК 159.923.2:130.122.

**Ставицька С. О.**

доктор психологічних наук, доцент,  
завідувач кафедри соціальної психології та психотерапії  
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова  
м. Київ, вул. Пирогова, 9  
e-mail: stavics@ukr.net

### ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЇЇ ДУХОВНОСТІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми розвитку самосвідомості в контексті її духовності в роботах зарубіжних та вітчизняних науковців. Подається узагальнений аналіз матеріалістичного, ідеалістично-емпіричного, релігійного та інтегрального, структурно-динамічного підходів до розуміння взаємозв'язку між розвитком різних рівнів самосвідомості і духовності особистості.

**Ключові слова:** самосвідомість, розвиток самосвідомості, духовна самосвідомість, духовний розвиток, розвиток духовної самосвідомості.

З самого початку постановки проблеми *розвитку самосвідомості* особистості по-різному вирішується питання: що раніше виникає у дитини — свідомість як усвідомлення зовнішнього предметного світу чи самосвідомість як усвідомлення себе, тобто власного «Я». Спочатку розглянемо підходи зарубіжних вчених до розуміння проблеми розвитку самосвідомості.

Представники зарубіжного ідеалістично-емпіричного напрямку до сфери самосвідомості включали не лише душевні та фізичні якості людини, а взагалі все, що вона вважає за своє. У. Джеймс у цьому аспекті розрізняв «Я, яке пізнає», куди входять знання, отримані за допомогою прямого досвіду та за допомогою інтелектуальних спекуляцій, й «емпіричне Я», яке включає «матеріальне Я», «соціальне Я» і «духовне Я». «Соціальне Я» важливе для адекватності установок у просторі домагань і рольових позицій особистості. «Духовне Я» є суб'єктивне внутрішнє буття людини, її містичне буття [7].

Зупинимось на розгляді проблеми розвитку самосвідомості людини як це представлено в роботах ряду зарубіжних авторів, яких можна віднести до представників інтегрального напрямку в розумінні процесів розвитку людини, зокрема, динаміки та рівневого характеру її духовного розвитку. Зарубіжні психологічні дослідження показали, що безпосередня самість (внутрішнє істинне «Я» людини, власне її самосвідомість. — С. С.) проходить відносно послідовний, постадійний розвиток. На думку К. Уїлбера, Самість виконує ряд важливих функцій: безпосередня самість представляє локус самототожності: вона — джерело волі; самість від природи прагне до добра — це локус інтерсуб'єктивності; самість за своєю природою є соціальною, діалектичною самістю, яка прагне до справедливості й турбо-

ти: вона — джерело естетичних здібностей; самості внутрішньо властиве прагнення до краси; вона центр метаболізму — самість метаболізує досвід для побудови структур; це локус когнітивних здібностей — самості внутрішньо притаманна здатність до орієнтації в зовнішньому об'єктивному світі; вона центр інтеграції — самість інтегрує функції, модуси, стани й потоки свідомості. Власне «Я» (безпосередня самість) є одночасно постійною функцією й потоком розвитку, що виявляє себе за допомогою певного рівня розвитку самосвідомості й характеризується відповідним рівнем духовності. «Самість» (зі своїми функціями) також перетерплює свій власний розвиток: від матеріальної самості до тілесної, ментальної, душевної й неогоїстичної (духовної) Самості. Самість рухається від підсвідомості до свідомості, самосвідомості надсвідомості шляхом власного зростання й духовного розвитку [19, с. 51–57]. К. Уїлбер називає ці лінії розвитку лініями або потоками самосвідомості. Варто підкреслити, що різні потоки розвитку самосвідомості залишаються відносно незалежними: когнітивний розвиток є необхідним, але не достатнім для емоційного, який необхідний, але не достатній для морального розвитку і т. д. Тому ми і вважаємо, що лише усі ці компоненти в їх ієрархічно відструктурованій інтеграційній єдності можна вважати компонентами самосвідомості духовної.

Потоки *самосвідомості* мають вирішальне значення для динаміки розвитку. Базові структури свідомості та самосвідомості — це одночасно рівні буття й пізнання, онтологія й епістемологія. Тілесний рівень (організм) свідомості й самосвідомості відповідає земній сфері або плану буття; ментальний рівень (розум) відповідає проміжній сфері або плану буття, душевно-сердечний (емоції) рівень відповідає небесній сфері або плану буття, а духовний рівень відповідає нескінченному плану буття [33, с. 328]. Це ієрархічно корелюючі одна з одною структури.

Стадії самосвідомості породжуються внаслідок ототожнення самості з конкретним рівнем свідомості. Етапи самосвідомості, найтісніше пов'язані із самоототожненням (его-розвитком за Дж. Левінджер, психосоціальними етапами за Е. Еріксоном, індивідуалістичним й інтегрованим розвитком за К. Грейвз [29; 31].

Таку Самість К. Уїлбер називає кентавром, тобто станом зрілої інтеграції розуму і тіла, де «людський розум» й «тваринне тіло» становлять гармонійну єдність. Можна сказати, що це вища з особистісних областей, за межами якої перебувають, переважно, надособистісні стадії розвитку [19, с. 62–65]. До учених, які описували ці вищі рівні, належать Р. Ассаджіолі, А. Безант, М. О. Бердяєв, С. Гроф, В. Джеймс, А. Маслоу, В. С. Соловйов, І. Фіхте, Е. Фромм, М. Хайдеггер, К. Юнг та ін. [1; 2; 3; 6; 7; 11; 17; 21; 22; 23; 24; 30].

За Л. Кольбергом, індивід починає свій розвиток, будучи аморальним й егоцентричним (правильно «те, чого я хочу»), переходить до соціоцентризму (правильно «те, чого хоче група, плем'я, країна») і далі — до постконвенціональної стадії (справедливо те, що корисно для всіх людей, незалежно від раси, кольору шкіри й віросповідання. — С. С.). Вищий (сьомий) етап морального розвитку в концепції Л. Кольберга — «універсально-духовний»

(пост-постконвенціональний — справедливо все, що є [34, с. 97–129]. Його досягають лише окремі люди, яких і називають святими, просвітленими чи ін. (залежно від культурно-релігійної традиції).

Розглядаючи проблему рівневого розвитку психіки, відповідно її свідомості та самосвідомості, Г. Райх [35] аналізує погляди де Віта [40], який зазначає, що метафора духовний шлях (де переживання реальності прямує від профанного до священного рівня) має кілька конкретизацій: 1) розвиток у певному напрямку (убік співчуття й життєвої мудрості); 2) перспектива життєвого ландшафту (зовнішня ситуація та її внутрішнє відображення), яка неперервно змінюється; 3) етапи на шляху, про який ідеться (джерелом натхнення є прогрес у русі від бездушності, захистів і сліпоти до свободи, до пізнання реальностей нашого життя й реальності загалом); 4) пов'язаність різних сторін (розвиток розуму, сповненого мудрості, і дій, сповнених милосердя, співчуття й любові, причому обидві сторони, тобто розум і дії, мають розвиватися симультанно (Цит. за [8, с. 60–73]).

Отже, до основних складових еволюції свідомості та самосвідомості, з погляду духовного розвитку людини у зарубіжній психології відносять матерію, тіло, розум, душу, дух; до ліній або потоків розвитку — моральну, естетичну, релігійну, когнітивну, афективну й ін. Самість є центром самоототожнення, волі й захисних систем і вона урівноважує й інтеграційно поєднує різні рівні, лінії і стани свідомості та самосвідомості. Потoki самосвідомості — лінії духовного розвитку, найбільш тісно пов'язані із самістю (центральна самоототожність «Я», його мораль і потреби). Змінені стани свідомості для динаміки розвитку теж важливі й викликають до себе значну увагу, однак, щоб вносити вклад у духовний розвиток, вони повинні стати стійкими структурами свідомості та самосвідомості.

З викладеного вище випливає, що є два основні шляхи еволюції, представлені у природі: шлях максимального пристосування до навколишніх умов (соціогенез) і шлях самовдосконалення, що підвищує стійкість стосовно зовнішніх впливів (аристогенез). Людині повною мірою відповідає саме шлях самовдосконалення — аристокенез, — у цьому укладена важлива риса її природи [9, с. 95–102]. У цього біологічного (у цілому) правила є аналог на соціально-психологічному рівні. Прагнення до більшої незалежності від зовнішніх об'єктів, по суті — об'єктів володіння, — це і є установка на буття в теорії Е. Фромма, який зазначав, що «Добро в гуманістичній етиці — це утвердження життя, розкриття людських сил. Чеснота — це відповідальність стосовно власного існування. Злом є перешкода розвитку людських здатностей; порок — це безвідповідальність стосовно себе» [23, с. 33]. Для Е. Фромма прогрес представляє становлення повністю дорослої, відповідальної особистості, що йде по аж ніяк не безтурботному шляху нескінченного саморозкриття [22, с. 225]. Іншими словами, особистість, яка мужньо рухається шляхом розвитку власної духовної самосвідомості. Таким чином, духовний розвиток людини, а відповідно і розвиток її духовної самосвідомості відбувається поетапно і включає в себе ієрархічно вибудовані структурні компоненти, зокрема, емоційний, пізнавальний, моральний, поведінковий, що визначає загальну та індивідуальну динамі-

ку розвитку свідомості та самосвідомості особистості, включеної у певний життєвий контекст духовного розвитку людства.

Далі зупинимося на підходах до розуміння проблеми розвитку свідомості й самосвідомості особистості та її взаємозв'язку з духовним розвитком людини у радянській та вітчизняній психології. Представлені у науковій літературі погляди на генезу феномена самосвідомості з достатньою повнотою можна узагальнити в трьох основних позиціях. Відповідно до першої самосвідомість, у її найпростіших формах експліцитного відчуження власного існування, передують розвитку свідомості як здатності диференційованого відображення компонентів зовнішньої реальності. Виходячи з другої, самосвідомість — етап у становленні свідомості, підготовлений розвитком мови, мислення, довільності. Згідно третьої — свідомість і самосвідомість виникають і розвиваються паралельно: процес психічного відображення завжди представляє інтеграцію зовнішнього впливу і зустрічної активності живого організму.

Переважає більшість представників радянської матеріалістичної концепції відстоювала тезу, що у новонародженої дитини самосвідомості немає. Ми вважаємо, що це положення значною частиною представників психологічної думки відстоювалася скоріше з необхідності дотримання ідеологічної парадигми, ніж із власної наукової позиції. Сьогоднішня наукова думка займає більш толерантну позицію (нужда — С. Д. Максименко, суб'єктність — В. О. Татенко та ін.), визнаючи за дитиною (навіть, плодом) іманентно притаманні їй внутрішні потенції розвитку. Така ж позиція підтримується й медициною, зокрема, тією, що займається пренатальним етапом розвитку. Аналіз пренатальних матриць у дослідженні С. Грофа теж підтверджує таку думку; підтверджується вона й у психоаналізі, коли роботу ведуть з ранніми спогадами та переживаннями клієнта і т. ін. Світові релігії давно проголосили, що душа людини вселяється у її тіло до моменту народження, тому і вважають переривання вагітності узаконеним убивством.

За такого підходу, ми дійсно можемо говорити про передуювання самосвідомості, яка пізніше ніби поглинається свідомістю особистості, що розвивається. Ми могли б назвати цю першу самосвідомість індивідною. Пізніше, з розвитком свідомості вона стає особистісною. Потім, з утвердженням особистості як такої, що відбувається в онтогенезі, саме на межі переходу від юнацького періоду розвитку до дорослості набуває характеристик індивідуальної самосвідомості з домінуванням духовного, антидуховного чи бездуховного аспекту життєдіяльності й подальшого розвитку (саморозвитку) шляхом самоактуалізації та самореалізації внутрішнього потенціалу.

Вітчизняні вчені О. О. Потєбня, І. М. Сеченов, П. Р. Чамата розглядали розвиток свідомості й самосвідомості в нерозривній єдності суб'єкта й об'єкта, стверджуючи, що свідомість виникла відразу у двох формах — у формі предметної свідомості й самосвідомості [14; 16; 25].

Процес формування свідомості та виділення власного Я відбувається поступово і супроводжується розвитком мовлення. О. О. Потєбня вважав, що вирішальну роль у формуванні самосвідомості дитини відіграє оволодіння

граматикою рідної мови, яка служить засобом виявлення почуттів, думок, бажань і намірів. Відволікаючи увагу від зовнішньої природи, вивчення граматики скеровує дитину на її власні душевні стани і процеси, забезпечуючи розвиток самосвідомості [14]. Розпочавшись у дошкільному віці, цей процес проходить через весь шкільний вік і продовжується у дорослому віці, поєднуючись з більш високим рівнем розвитку самосвідомості [25, с. 33]. Саме тому, таким важливим є мовне питання, бо саме через мову батьків, учителів, власного народу у дитини формуються соціокультурні (звичаї, традиції, виховання ін.) та архетипові (колискова пісня, казка, історія ін.) складові соціокультурної самосвідомості: етнічна, національна, громадянська самосвідомість. Узагальненою їх формою вияву можна вважати соціокультурну самосвідомість.

І. М. Сеченов основою самосвідомості вважав ті знання людини про себе, які вона набуває у процесі життя. У пізнанні себе дитина проходить ті ж етапи, що й у пізнанні зовнішнього світу: пізнання себе починається з елементарних відчуттів, які відображають внутрішні стани організму, проходить через уявлення і завершується думкою про себе [16]. Такий шлях розвитку психічної самосвідомості.

Особливе значення для з'ясування механізмів, які лежать в основі пізнання людиною зовнішнього світу й самої себе, мало відкриття І. П. Павловим другої сигнальної системи і її зв'язку з першою. «У зв'язку і певній залежності роботи цих систем лежить основа здорової особистості, цілності нашого «Я»» [13, с. 215], тобто відбувається інтеграція фізичної, психічної та соціокультурної самосвідомості у якісно нове феноменальне утворення — духовну самосвідомість людини. Ще одним важливим аспектом в розвитку самосвідомості, полягає в тому, що «самосвідомість» характеризує більше високий рівень психічного життя, ніж предметна свідомість, і тому, в процесі розвитку особистості, вона виникає значно пізніше.

Л. С. Виготський процес становлення самосвідомості розглядав у руслі культурно-історичної концепції, виходячи з положення про інтеріоризацію зовнішніх дій. Для психологічної науки важливим є обґрунтування ним соціальної сутності самосвідомості й плідна спроба аналізувати її як безперервний процес розвитку. Вчений розглядав проблему залежності структури самосвідомості людини від того соціального середовища, до якого вона належить. Він прийшов до висновку, що зв'язок між соціально-культурним середовищем і самосвідомістю полягає не у впливі середовища на темпи розвитку самосвідомості, а в тому, що ним зумовлений сам тип самосвідомості й характер її розвитку [5, с. 345].

Продовжуючи аналіз матеріалістичного розуміння самосвідомості значимо, що з погляду такого підходу, самосвідомість дійсно є вищим продуктом розвитку, ніж предметна свідомість і виникає пізніше за неї. На думку С. Л. Рубінштейна, фізична самосвідомість виникає у дитини з моменту оволодіння прямоходінням та мовленням. Однак, самосвідомість, як цілісна якість особистості, є відносно пізній продукт розвитку свідомості, коли відбувається реальне становлення дитини як практичного суб'єкта, що свідомо виділяє себе з оточення [15]. Тобто психологічна та соціокуль-

турна самосвідомість виникають у ході розвитку свідомості особистості, в міру того, як особистість стає самостійним суб'єктом. Такої ж думки дотримувалася Н. В. Шорохова, яка розглядала самосвідомість як вищий вид свідомості [28]. Іншими словами, для виникнення і розвитку самосвідомості потрібен певний рівень розвитку свідомості.

П. Р. Чамата рушійні сили виникнення свідомості та самосвідомості у дитини, пропонує шукати у її діяльності. На самих ранніх етапах рушійною силою розвитку самосвідомості дитини, по-перше, є потреба в пізнанні навколишнього світу, інших і себе самої; по-друге, потреба в оволодінні зовнішнім світом і самою собою; по-третє, в її прагненні до самостійності, яка виражається у боротьбі за свою емансипацію або автономію. При цьому, уявлення і поняття людини про себе перебувають у постійній зміні й розвитку, оскільки, змінюється і розвивається вона сама [25, с. 24–26].

Вивчення самосвідомості у дітей показує, що найпізніше вони усвідомлюють моральні якості своєї особистості, такі як великодушність, правда, добро, право, справедливість тощо. Очевидно, вони є найскладнішими за своєю психологічною структурою [25, с. 47]. З цим ми можемо погодитися, коли мова йде про розумовий розвиток (*пізнавальний-когнітивний компонент*), однак раніше діти володіють цими поняттями на рівні *емоційно-почуттєвого компонента* через співпереживання, співчуття за умови, коли, батьки та оточення демонструють їм такі зразки, як великодушність, правду, добро, право, справедливість у процесі повсякденної взаємодії з дітьми, що реалізується через *поведінково-діяльнісний компонент*. Тому, на нашу думку, мова повинна йти про поетапний розвиток та динаміку взаємодії *пізнавальний-когнітивного, емоційно-почуттєвого, поведінково-діялісного та мотиваційно-вольового компонентів* самосвідомості. Реалізація кожної із вказаних груп потреб на кожному етапі, супроводжується певним ставленням дитини до себе та навколишнього світу, що виявляється у відповідній конфігурації структури її самосвідомості.

Самосвідомість, за В. В. Століним, може проявлятися у трьох позиціях залежно від співвідношення біологічного й соціального факторів життєдіяльності людини: біологічному індивіду відповідає перша позиція; соціальному індивіду — друга; особистісному — третя [18]. Така інтеграційна позиція, заявлена В. В. Століним співпадає з вихідним положенням нашого дослідження. У своїй роботі ми розглядаємо розвиток самосвідомості в рамках розвитку і становлення індивіда, особистості та індивідуальності людини. Відповідно, духовну самосвідомість ми розглядаємо як інтегративний аспект розвитку, поєднання та взаємодії основних її видів у процесі життєдіяльності людини: тілесно-індивідуальної — фізичної самосвідомості, соціально-особистісної — соціокультурної самосвідомості, індивідуально-суб'єктної — психічної самосвідомості.

На думку Л. І. Божович, самосвідомість є результатом розвитку діяльності й спілкування. Формування самосвідомості пов'язане із процесом індивідуалізації, із процесом росту сил і цілісності особистості [4]. Не свідомість народжується із самосвідомості, з «Я», а самосвідомість виникає в ході розвитку свідомості особистості, у міру того, як вона реально стає

самостійним суб'єктом [12]. А. М. Шахнарович і Н. М. Юр'єва стверджують, що з позицій мовного розвитку у дитини «насамперед виділяється предмет, потім дія, «відділена» від предмета, на якому вона засвоєна, потім виділяється об'єкт дії і в останню чергу — «діяч» [27, с. 44]. Вони доводять, що онтогенез свідомості вибудовується як кумулятивний ряд: предметна свідомість — діюча свідомість — зовнішньо суб'єктна свідомість (інші люди) — внутрішньо суб'єктна свідомість, тобто самосвідомість.

І. І. Чеснокова вважає, що свідомість і самосвідомість за своїм походженням однопорядкові складні явища психіки, й кожне представляє багаторівневу систему. Вона пише: «Якщо свідомість орієнтована на увесь об'єктивний світ, то об'єктом самосвідомості є сама особистість. У самосвідомості вона виступає і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання» [26, с. 29]. Цю лінію аналізу свідомості (рівнів розвитку особистості в онтогенезі) через самосвідомість, як усвідомлення своєї «самості», спостерігаємо й у Д. І. Фельдштейна [20].

Отже, у питанні рівневого співвідношення свідомості й самосвідомості знаходимо три основні погляди. Так, В. Г. Маралов і В. О. Сітаров [10] у своєму огляді цієї проблеми констатують існування таких її рішень: самосвідомість передуює виникненню свідомості; самосвідомість є рівень свідомості, що виникає відносно пізно й на її основі; свідомість і самосвідомість виникають одночасно у двох формах — предметної свідомості й самосвідомості.

Ми вважаємо, що ці підходи не суперечать, а доповнюють один одного. Самосвідомість є потенційно наявною від народження (назвемо це внутрішня потенція, внутрішня суб'єктність, нужда, Божественна іскра, ідея, монада ін.), проте виявити себе вона може на рівні особистості та індивідуальності, лише пройшовши всі рівні розвитку — від елементарних форм індивідуального (тілесного, організменного) рівня — фізична самосвідомість; до форм предметної свідомості особистісного рівня — соціокультурна самосвідомість, їх внутрішнього поєднання індивідуального рівня — психічна самосвідомість і далі до власне самосвідомості індивідуально-суб'єктного (духовного) рівня — духовна самосвідомість.

### Список використаних джерел та літератури

1. Ассаджиоли Р. Психосинтез: теория и практика. От душевного кризиса к высшему «Я» / Р. Ассаджиоли, П. Ферручи, Т. Йоменс; [пер. с англ.]. — М.: «REFL-book», 1994. — 314 с.
2. Безант А. Изучение сознания / А. Безант. — М.: Алетейя, 2002. — 272 с.
3. Бердяев Н. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого / Н. Бердяев // О назначении человека. — М.: Республика, 1993. — С. 54.
4. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. — М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. — 352 с.
5. Выготский Л. С. Развитие личности и мировоззрение ребенка // Психология личности: Тесты / Л. С. Выготский; [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — С. 161–166.
6. Гроф С. Холотропное сознание: Три уровня человеческого сознания и как они формируют нашу жизнь / С. Гроф, Х. Бенкет; [пер. с англ. О. Цветковой]. — М.: Изд-во Трансперсон. ин-та, 1996. — 245 с.

7. Джеймс У. Психология / Джеймс У.; [пер. с англ.]. — М.: Педагогика, 1991. — 367 с.
8. Гуманістична психологія: Антологія: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]: В 3 т.: / за ред. Р. Трача, Г. Балла. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. — Т. 2: Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) — 2005. — 279 с.
9. Космос и палеонтология // Населенный космос: сборник статей / [под ред. Б. П. Константинова]. — М.: Наука, 1972. — С. 95–102.
10. Маралов В. Г. Психология самопознания и саморазвития / В. Г. Маралов. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 256 с.
11. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / А. Г. Маслоу; [пер. с англ.]. — СПб.: Изд. Гр. Евразия, 1997. — 430 с.
12. Неймарк М. С. О соотношении осознаваемых и неосознаваемых мотивов в поведении / М. С. Неймарк // Вопросы психологии. — 1968. — № 5. — С. 15–21.
13. Павлов И. П. Полное собрание сочинений: В 6 т., 8 кн. / И. П. Павлов. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — Т. III. — Кн. 2. — С. 215.
14. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня. — Харьков, 1930. — С. 26.
15. Рубинштейн С. Л. Самосознание личности и ее жизненный путь // Основы общей психологии: в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. — М.: Педагогика, 1989. — Т. 2. — 1989. — 328 с.
16. Сеченов И. М. Избранные произведения: Т. 1: Физиология и психология / Иван Михайлович Сеченов; [ред. Х. С. Коштолнц]. — М.: АН СССР. — 772 с. — С. 389–390; С. 504–510.
17. Соловьев В. С. Сочинения: В 2 т. / В. С. Соловьев — М.: Мысль, 1990. — Т. 1: Оправдание добра. Нравственная философия. Критика отвлеченных начал. — 1990. — 892 с. — Т. 2: Философские начала цельного знания. — 1990. — 822 с.
18. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1983. — 284 с.
19. Уилбер К. Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия / Уилбер К.; [пер. с англ.]; [под ред. А. Киселева]. — М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 1999. — 412 с. [4] с. — (Тексты трансперсональной психологии).
20. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности / Д. И. Фельдштейн // Избранные труды. — М.: МПСИ; Флинта, 1999. — 672 с.
21. Фихте И. Г. Основные черты современной эпохи / И. Г. Фихте; [пер. с нем.], [под ред. Н. О. Лосского]. — СПб.: Издание Д. Е. Жуковского, 1906. — 232 с.
22. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм; [пер. с англ.], [вступ. сл. П. С. Гуревича-ова]. — М.: Республика, 1993. — 414.
23. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм; [пер. с англ. и послеслов. Л. А. Чернышевой]. — Мн.: Коллегиум, 1992. — С. 202.
24. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; [пер. с нем.]. — М.: АД MARGINEM, 1997. — 452 с.
25. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. — К.: Знання, 1965. — 48 с. — С. 25–47.
26. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. — М.: Наука, 1977. — 248 с.
27. Шахнарович А. М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики / А. М. Шахнарович, Н. М. Юрьева. — М.: Наука, 1990. — 168 с. — С. 44.
28. Шорохова Е. В. Проблема «Я» и самосознание / Е. В. Шорохова // Проблемы сознания: Материалы симпозиума (март — апрель 1966 г.) / Отв. ред. В. М. Банщиков. — М., 1966. — С. 217–227.
29. Эриксон Э. Идентичность. Теоретическая интерлюдия // Психология самосознания / Э. Эриксон. — Самара: И. Дом «Бахрах — М», 2000. — С. 503.
30. Юнг К. Г. Бог и бессознательное / К. Г. Юнг. — М.: «Олимп»; ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. — 480 с.
31. Craves C. Summary Statement: The Emergent, Cyclical, Double-Helix Model of the Adult Human Biopsychosocial Systems. Boston, May 20, 1981.
32. Grof S. Realms of the Human Unconscious: Observations from LSD Research. N. Y.: Vicing Press, 1975. — 257 p. — P. 90.



33. Ken Wilber Integral Psychology. Consciousness, spirit, psychlogy, therapy. Shamhala, 2000. — 412p. p. 302, p. 328.
34. Kohlberg L. Moral stages and moralizations: The cognitive-developmental approach // Moral development and behavior: Theory, research and social issues / Ed. by. t. Liclona. — Holt, Renehart and Winston, 1976. — P.97-129.
35. Reich, K. Helmut (2000). What characterizes spirituality? A comment on Pargament, Emmons and Crumpeer, and Stiffoss-Hansen // The International Journal for the Psychology of Religion. V. 10. P. 125-128.
36. deWit.»Deverborgenbloei,1999. — P. 38-77.

## References

1. Assadzhioli R. Psihosintez: teorija i praktika. Ot dushevного krizisa k vysshemu «Ja» / R. Assadzhioli, P. Ferruchi, T. Jomens; [per. s angl.]. — M.: «REFL-book», 1994. — 314 s.
2. Bezant A. Izuchenie soznaniya / A. Bezant. — M.: Aletejja, 2002. — 272 s.
3. Berdjaev N. Jekzistencial'naja dialektika bozhestvenного i chelovechesкого / N. Berdjaev // O naznachenii cheloveka. — M.: Respublika, 1993. — 383 s. — S. 54.
4. Bozhovich L. I. Problemy formirovaniya lichnosti / L. I. Bozhovich. — M.: Izdatel'stvo «Institut prakticheskoj psihologii», Voronezh: NPO «MODJeK», 1997. — 352 s.
5. Vygotskij L. S. Razvitie lichnosti i mirovozzrenie rebenka // Psihologija lichnosti: Testy / L. S. Vygotskij; [pod red. Ju. B. Gippenrejter, A. A. Puzyreja]. — M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1982. — S. 161-166.
6. Grof S. Holotropnoe soznanie: Tri urovnja chelovechesкого soznaniya i kak oni formirujut nashu zhizn' / S. Grof, H. Benket; [per. s angl. O. Cvetkovej]. — M.: Izd-vo Transperson. in-ta, 1996. — 245 s.
7. DzhejmsU. Psihologija / DzhejmsU.; [per. s angl.]. — M: Pedagogika, 1991. — 367s.
8. Gumanistichna psihologija: Antologija: navch. posib. [dlja stud. vishh. navch. zakl.]: V 3-h t.: / za red. R. Tracha, G. Balla. — K.: Univ. vid-vo PUL'SARI, 2005. — T. 2: Psihologija i duhovnist': (Svitogljadni aspekti gumanistichno zorientovanih naprjamiv u suchasnij zahidnij psihologii) — 2005. — 279 s.
9. Kosmos i paleontologija // Naseleennyj kosmos: sbornik statej / [pod red. B. P. Konstantinova]. — M.: Nauka, 1972. — S. 95-102.
10. Maralov V. G. Psihologija samopoznaniya i samorazvitija / V. G. Maralov. — M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2002. — 256 s.
11. Maslou A. G. Dal'nie predely chelovecheskoj psihiki / A. G. Maslou; [per. s angl.]. — SPb.: Izd. Gr. Evrazija, 1997. — 430 s.
12. Nejmark M. S. O sootnoshenii osoznaemyh i neosoznaemyh motivov v povedenii / M. S. Nejmark // Voprosy psihologii. — 1968. — № 5. — S. 15-21.
13. Pavlov I. P. Polnoe sobranie sochinenij: K 6-i t, 8-i kn. / I. P. Pavlov. — M. — L.: Izd-vo AN SSSR, 1951. — T. III. — Kn. 2. — S. 215.
14. Potebnja A. A. Iz zapisok po teorii slovesnosti / A. A. Potebnja. — Har'kov, 1930. — S. 26.
15. Rubinshtejn S. L. Samosoznanie lichnosti i ee zhiznennyj put'//Osnovy obshhej psihologi: v 2-h t./S. L. Rubinshtejn. — M.: Pedagogika, 1989. — T. 2. — 1989. — 328s.
16. Sechenov I. M. Izbrannye proizvedeniya: T. 1: Fiziologija i psihologija / Ivan Mihajlovich Sechenov; [red. H. S. Koshtolnc]. — M.: AN SSSR. — 772 s. — S. 389-390; S. 504-510.
17. Solov'ev V. S. Sochinenija: V 2 t. / V. S. Solov'ev — M.: Mysl', 1990. — T. 1: Opravdanie dobra. Nравstvennaja filosofija. Kritika otvlechennyh nachal. — 1990. — 892 s. — T. 2: Filosofskie nachala cel'nogo znaniya. — 1990. — 822 s.
18. Stolin V. V. Samosoznanie lichnosti / V. V. Stolin. — M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 1983. — 284 s.
19. Uilber K. Integral'naja psihologija: Soznanie, Duh, Psihologija, Terapija / Uilber K.; [per. s angl.]; [pod red. A. Kiseleva]. — M.: OOO «Izdatel'stvo AST» i dr., 1999. — 412 s. [4] s. — (Teksty transpersonal'noj psihologii).
20. Fel'dshtejn D. I. Psihologija vzroslenija: strukturno-soderzhatel'nye harakteristiki processa razvitija lichnosti / D. I. Fel'dshtejn // Izbrannye trudy. — M.: MPSI; Flinta, 1999. — 672 s.
21. Fihte I. G. Osnovnye cherty sovremennoj jepohi / I. G. Fithe.; [per. s nem.], [pod red. N. O. Losskogo]. — Spb.: Izdanie D. E. Zhukovskogo, 1906. — 232s.

22. Fromm Je. Psihoanaliz i jetika / Je. Fromm; [per. s angl.], [vstup sl. P. S. Gurevichaova]. — M.: Respublika, 1993. — 414.
23. Fromm Je. Chelovek dlja sebja / Je. Fromm; [per. s angl. i posleslov. L. A. Chernyshevoj]. — Mn.: «Kollegium», 1992. — 253s. — S. 202.
24. Hajdegger M. Bytie i vremja / M. Hajdegger; [per. s nem.]. — M.: AD MARGINEM, 1997. — 452s.
25. Chamata P. R. Samosvidomist' ta її rozvitok u ditej / P. R. Chamata. — K.: Znannja, 1965. — 48 s. — S.25-47.
26. Chesnokova I. I. Problema samosoznaniya v psihologii / I. I. Chesnokova. — M.: Nauka, 1977. — 248 s.
27. Shahnarovich A. M. Psiholingvisticheskiy analiz semantiki i grammatiki / A. M. Shahnarovich, N. M. Jur'eva. — M.: Nauka, 1990. — 168 s. — S. 44.
28. Shorohova E. V. Problema «Ja» i samosoznanie / E. V. Shorohova // Problemy soznaniya: Materialy simpoziuma (mart — aprel' 1966 g.) / Otv. red. V. M. Banshnikov. — M., 1966. — S. 217-227.
29. Jerikson Je. Identichnost'. Teoreticheskaja interljudija // Psihologija samosoznaniya / Je. Jerikson. — Samara: I. Dom «Bahrah — M», 2000. — S. 503.
30. Jung K. G. Bog i bessoznatel'noe / K. G. Jung. — M.: «Olimp»; OOO «Izdatel'stvo AST-LTD», 1998. — 480 s.
31. Craves C. Summary Statement: The Emergent, Cyclical, Double-Helix Model of the Adult Human Biopsychosocial Systems. Boston, May 20, 1981.
32. Grof S. Realms of the Human Unconscious: Observations from LSD Research. N. Y.: Vicing Press, 1975. — 257 p. — P. 90.
33. Ken Wilber Integral Psychology. Consciousness, spirit, psychlogy, therapy. Shamhala, 2000. — 412p. p. 302, p. 328.
34. Kohlberg L. Moral stages and moralizations: The cognitive-developmental approach // Moral development and behavior: Theory, research and social issues / Ed. by. t. Liclona. — Holt, Renehart and Winston, 1976. — P. 97-129.
35. Reich, K. Helmut (2000). What characterizes spirituality? A comment on Pargament, Emmons and Crumpeer, and Stiffoss-Hansen // The International Journal for the Psychology of Religion. V. 10. P. 125-128.
36. de Wit, «De verborgen bloei, 1999. — R. 38-77.

**Ставицкая С. А.**

доктор психологических наук, доцент,  
заведующий кафедрой социальной психологии и психотерапии  
Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ  
САМОСОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ЕЕ  
ДУХОВНОСТИ**

**Резюме**

Статья посвящена теоретическому анализу проблемы развития самосознания в контексте его духовности в работах зарубежных и отечественных ученых. Представлен обобщенный анализ материалистического, идеалистически-эмпирического, религиозного и интегрального структурно-динамического подходов к пониманию взаимосвязи между развитием различных уровней самосознания и духовности личности.

**Ключевые слова:** самосознание, развитие самосознания, духовное самосознание, духовное развитие, развитие духовного самосознания.

**Stavitskaya Svetlana Alekseevna**

Doctor of Psychology, professor,

Head of Department of Social Psychology and Psychotherapy

National Pedagogical University M. P. Dragomanova

**THEORETICAL ANALYSIS, PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT  
SELF-CONSCIOUSNESS PERSONALITY IN CONTEXT OF  
DEVELOPMENT ITS SPIRITUALITY**

**Abstract**

In the article, was conducted a theoretical problem analysis of the development self-consciousness in the context its spirituality in the works of foreign and national scholars. Submitted generalized analysis materialistic, idealistic, empirical, religious and integral, structural and dynamic approaches to understanding interconnection between the development different levels of self-consciousness and spirituality personality. The main components of the evolution of consciousness and identity, in terms of development spirituality man in foreign psychology include matter, body, mind, soul, spirit, to lines or streams of development — moral, aesthetic, religious, cognitive, affective, and others. Streams of self-consciousness as a line of spiritual development associated with the self is, which is the center of self-identification, freedom and protection systems and balances and integration combines different levels, lines, and states of consciousness and self-consciousness. Altered states of consciousness for the dynamics of development is also important and summoned considerable attention, however, to contribute to the spiritual development, they must be stable structures of consciousness and self-awareness. Thus, the spiritual development of man, and therefore the development its spiritual self-consciousness occurs in stages and involves a hierarchy are built structural components, including emotional, cognitive, moral, behavioral, determining the overall and individual dynamics of consciousness and self-identity included in some context of spiritual life of mankind.

Self-consciousness is potentially available from birth (we call it the internal potency, internal subjectivity, distress, a Divine spark, the idea monad etc.), But it can manifest itself at the level of personality and individuality only through all levels of development — from basic forms individual (body) level — physical self-consciousness; subject to forms of consciousness personal level — social and cultural identity, their internal combination of individual level — mental self-consciousness and then to their own individual subjective self-consciousness (spiritual) level — the spiritual self-consciousness. Thus, a person with a highly developed self-consciousness is aware of their physical and mental characteristics, their personality itself as an active figure in specific socio-historical and social conditions: features of his body and psyche, your deeds and actions, knowledge and skills, abilities, attitudes toward others, to himself, his place in life, the actual formation and development.

**Key words:** self-consciousness, self-consciousness development, spiritual self-consciousness, spiritual development, the development of spiritual self-consciousness.

*Стаття надійшла до редакції 31.03.2014*